

Toolkit Aanpak

Straatintimidatie

Utrecht

Hoe start jij het gesprek?

Inleiding

Voor je ligt een toolkit dat werkvormen bevat om het gesprek aan te gaan over straatintimidatie met jouw achterban. De werkvormen zijn ontwikkeld zodat jij, als sleutelpersoon in Utrecht, op ieder gewenst moment onderwerpen die met straatintimidatie te maken hebben, bespreekbaar kan maken.

Met de werkvormen kan je een bijdrage leveren aan een Utrecht waarin iedereen zijn, haar of hun verantwoordelijkheid neemt om bij te dragen aan een veiliger Utrecht, voor iedereen.

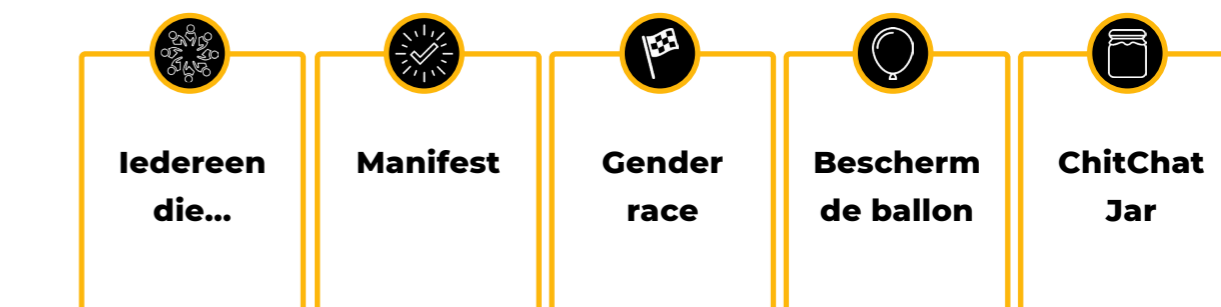
Deze werkvormen zijn te gebruiken bij deelnemers vanaf 14 jaar. Ze zijn inzetbaar binnen gesprekken, activiteiten, workshops of bijeenkomsten. Zowel als een losse werkvorm tijdens een andere activiteit of als een onderdeel van een activiteit volledig gericht op het bespreken van straatintimidatie. En hiermee zijn ze ook in te zetten in het werken aan de Vreedzame Straat of Vreedzame Wijk.

In deze toolkit vind je naast de werkvormen ook de aanleiding voor het maken hiervan. Er zijn tips over hoe je het gesprek start en meer achtergrond-informatie en naslagwerk over de onderwerpen die in een gesprek en tijdens het inzetten van de werkvormen naar voren kunnen komen.

Hieronder vind je een overzicht van werkvormen die te vinden zijn in deze toolkit. Vanuit dit overzicht kun je direct naar de werkvormen door erop te klikken. Ook kun je terug naar dit overzicht vanaf de werkvormen.

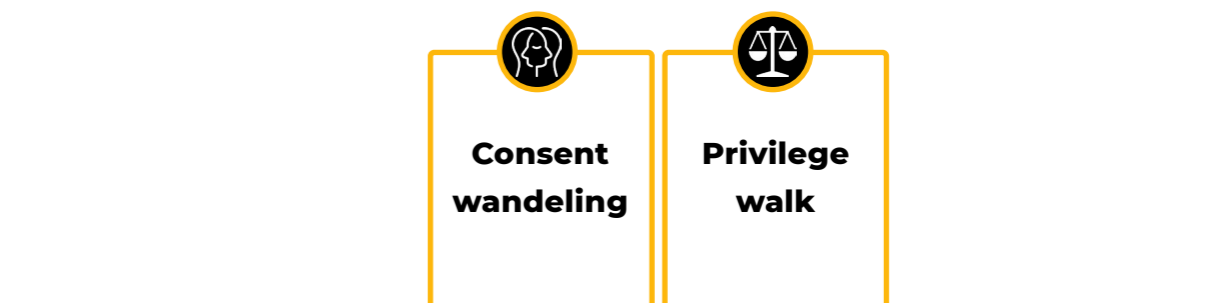
Binnenkomer

Quiz

Lichamelijke ervaring

Reflectie

1. Aanleiding

Dit informatiepakket is gemaakt in opdracht van de Gemeente Utrecht, ter uitvoering van het actieplan Straatintimidatie, in afstemming met het platform straatintimidatie¹.

Met dit informatiepakket bieden we sleutelpersonen en professionals manieren om in Utrecht het gesprek over straatintimidatie aan te gaan. Van buurtvaders tot meidenwerkers, van geestelijk leiders tot wijkagenten, van ambtenaren tot vrijwilligers. Om te luisteren, te vragen, te kijken, te begrijpen en te voelen. We delen werkvormen² die je daarbij kan gebruiken en we benoemen ook de aandachtspunten, risico's en mogelijke valkuilen. We bieden achtergrondinformatie, feiten en cijfers, manieren om actie te ondernemen en om aan de slag te gaan.

Straatintimidatie is niet alleen een probleem van degene die het meemaakt. Als iedereen zich bewust zou worden van hun eigen rol en zij bereid zijn om zelf een steentje bij te dragen, werken wij samen aan een veiligere openbare ruimte. Daar hebben we uiteindelijk allemaal plezier van.

1 Zie [Actieplan Straatintimidatie](#) p. 7.

2 Werkvormen zijn in dit geval verschillende oefeningen om het gesprek over straatintimidatie op gang te brengen.

“Utrecht is een veilige stad van en voor ons allemaal en iedereen draagt daaraan bij. Dit doen we door mensen te informeren en te activeren, zo kan iedereen vrij, veilig en gelijk zijn.”

- Visie van expertmeeting met partners uit de stad ter ontwikkeling van dit informatiepakket (1 december 2022)

De omschrijving van straatintimidatie die het actieplan straatintimidatie Utrecht hanteert is: *“Ongewenst gedrag (mondeling, niet-mondeling) en fysiek, (zowel wel als niet seksueel) gericht tegen individuen en/of groepen in de openbare ruimte, door een veroorzaker die op een ongewenste manier de openbare ruimte opeist of ideeën en regels uit-/oplegt aan een ander, waardoor de persoon die ermee te maken krijgt zich angstig/onveilig voelt en beperkt wordt in vrijheid/doen en laten³.”* Hierbij kun je denken aan de volgende voorvallen: nagestaard, nageroepen met beledigende opmerkingen, nagefloten, nageroepen met seksuele opmerkingen, nagesist, achternagelopen, in het nauw gedreven, bespuugd, betast, om seksuele handeling(en) gevraagd.

3 [Aanpak straatintimidatie actieplan Utrecht, 2022-2026.](#)

Te sexy?

Yaël-Naomi van Den Born liep door de binnenstad van Utrecht. Ze had een lange regenjas aan met daaronder warme laarzen en een wijde broek.

Denken jullie dat zij zo rustig door de binnenstad kon lopen? Denken jullie dat nastaren, nafluiten of het roepen van opmerkingen alleen maar te maken heeft met hoe 'sexy' iemand erbij loopt? Of zijn er andere redenen?

Wil je weten wat haar ervaring was? Lees [dit artikel](#).

Iedereen zou zich in de openbare ruimte vrij moeten kunnen bewegen. Helaas blijkt in de praktijk dat er met name voor meisjes, vrouwen en lhbtqia+⁴ personen en personen met zichtbare geloofsovertuiging nog veel obstakels zijn. Gemiddeld 77% van de jonge vrouwen in onder andere Utrecht geeft aan op straat te zijn lastiggevallen⁵. In lijn met het actieplan van de gemeente Utrecht richt deze toolkit zich in het bijzonder op het voorkomen van seksuele intimidatie en seksueel grensoverschrijdend gedrag tegen meisjes en vrouwen in de openbare ruimte.

Slachtoffers van seksuele straatintimidatie voelen zich vaak vernederd, angstig en onveilig. Om herhaling te voorkomen passen zij hun gedrag aan, bijvoorbeeld door zich anders te kleden, niet alleen over straat te gaan of bepaalde plekken te mijden. Hiermee wordt hun recht op bewegingsvrijheid en het recht op eigen keuzes verminderd.

4 Lhbtqia+ staat voor lesbisch, homoseksueel, biseksueel, transgender, intersekse, queer en anderen

5 Onderzoek CBS 2022 ([Twee op de drie jonge vrouwen lastiggevallen op straat \(cbs.nl\)](#))

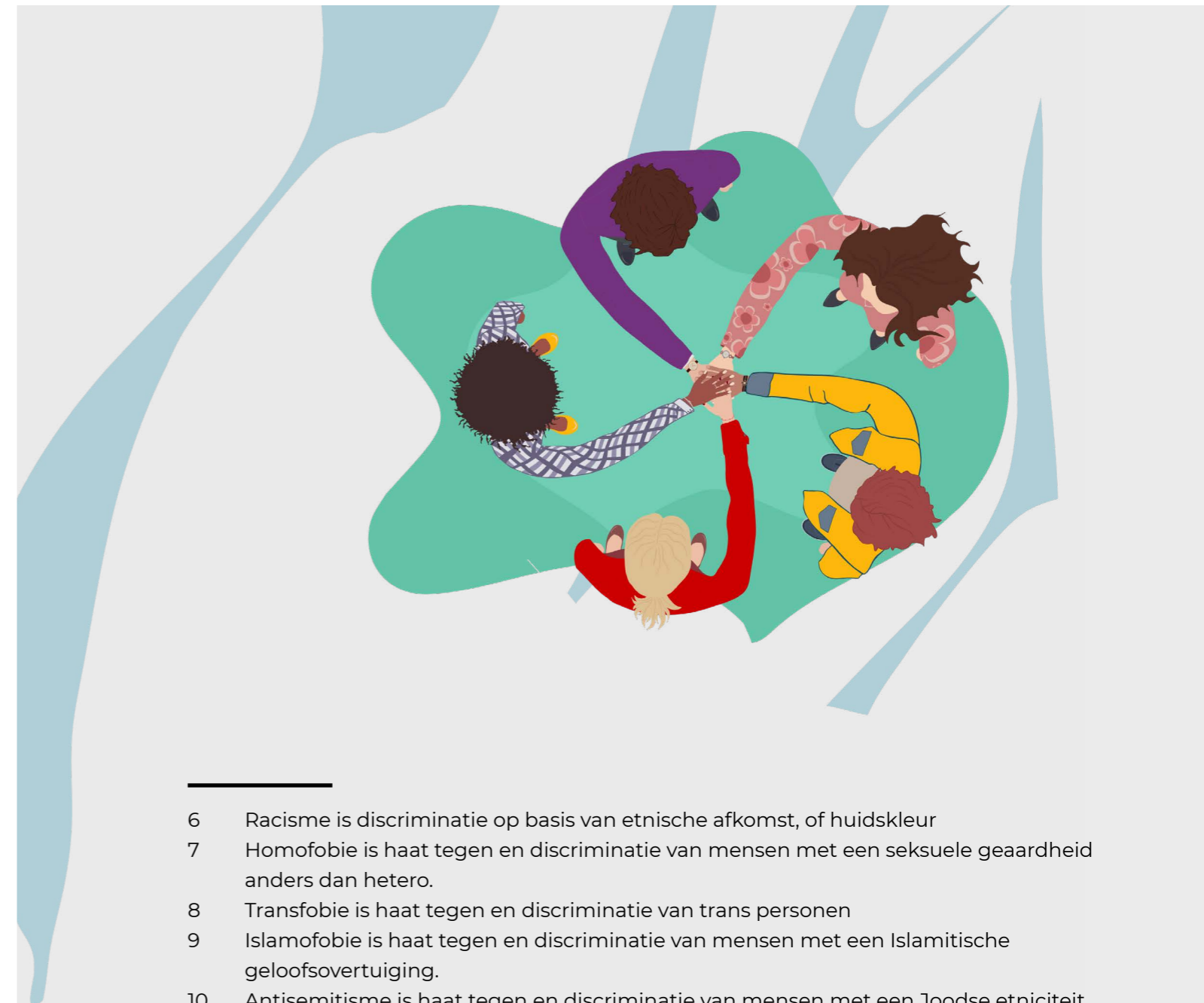
Grenzen?

Wat heb jij zelf meegemaakt? Of gezien? Is iemand wel eens over jouw grenzen gegaan? Ken je je eigen grenzen? Of welke grens ben jij overgegaan? Hoe kijk je daar op terug? Wat heb je ervan geleerd? Wat wist je toen nog niet dat je nu wel weet? Dit soort besef kan je helpen om het gesprek met anderen te voeren vanuit kwetsbaarheid. Jij bent ook niet perfect, je kunt daarmee het ijs breken om samen te leren en te ontdekken.

Het streven is dat hiermee gesprekken over straatintimidatie gevoerd worden voordat het te laat is, voordat het plaatsvindt. Voorkomen is immers beter dan genezen. Daarvoor is het belangrijk het gesprek gewoon te beginnen! Als je er meer over leert, zie je overal kansen en redenen om in gesprek te gaan in alledaagse gebeurtenissen, in communicatie en omgang met elkaar. Wij hopen dat deze toolkit jou helpt in de gesprekken die jij voert over een mooier en veiliger Utrecht.

De werkvormen zijn veelal ook breder inzetbaar om ook vormen van intimidatie die voortkomen uit racisme⁶, homofobie⁷, transfobie⁸, islamofobie⁹ en antisemitisme¹⁰ bespreekbaar te maken.

6 Racisme is discriminatie op basis van etnische afkomst, of huidskleur

7 Homofobie is haat tegen en discriminatie van mensen met een seksuele geaardheid anders dan hetero.

8 Transfobie is haat tegen en discriminatie van trans personen

9 Islamofobie is haat tegen en discriminatie van mensen met een Islamitische geloofsovertuiging.

10 Antisemitisme is haat tegen en discriminatie van mensen met een Joodse etniciteit.

1.1 De rol van omstanders

Omstanders die straatintimidatie zien gebeuren spelen een belangrijke rol. Slachtoffers die straatintimidatie meemaken voelen zich vaak alleen. In zo'n zeventig procent van de gevallen bevriezen ze zelfs. Dat maakt het heel moeilijk om de intimidatie op dat moment zelf te stoppen. Omstanders kunnen op verschillende manieren helpen.

Naast dat zij op het moment zelf een bron van hulp kunnen zijn voor een slachtoffer, bevestigen omstanders dat straatintimidatie niet normaal is. Wanneer niemand helpt, wordt aan iedereen de boodschap gegeven dat er geen gevolgen zijn aan dat gedrag. Maar als iemand er wat van zegt of de situatie op een andere manier sust, verandert de boodschap naar: dit gedrag is niet normaal. Omstanders kunnen gebruik maken van de 5D's van omstandersinterventie, zie hiervoor [de bijlagen](#).

1.2 De rol van mannen

Het actieplan Utrecht focust zich op jongens en mannen. In Utrecht blijkt in 69% van de gevallen een jongen of man de pleger te zijn. In 65% van de gevallen ging het om een groep jongens en mannen. Slechts 6% werd gepleegd door een meisje of vrouw.

Dat het merendeel van de plegers man is, betekent niet dat alle Utrechtse mannen plegers zijn, of willen zijn. Zij kunnen elkaar aanspreken op hun gedrag. Of als rolmodel het gewenste gedrag laten zien, gendernormen doorbreken of bespreekbaar maken. Als omstanders, als professionals, maar ook zeker in hun dagelijkse contact met jongens en mannen.

1.3 Zelf in gesprek

Als sleutelpersoon kun je het gesprek beginnen naar aanleiding van een bericht in de media, of met een eigen ervaring of van iemand die je kent als voorbeeld. Daarbij kan je gebruikmaken van deze toolkit en de werkvormen die hierin staan. Het gaat erom te bespreken dat het belangrijk is dat iedereen in vrijheid en veiligheid kan leven, en wat daarvoor nodig is.

Compliment?

“Ik bedoel er niks mee! Het is toch een compliment?” Dat horen we vaak als reden voor bijvoorbeeld nafluiten. Maar is dat echt zo?

Als je een gemengde groep hebt, stel dan eens deze drie vragen:

Aan de vrouwen: Voelt het voor jou als een compliment?

Aan de mannen: Hoe vaak heb je hiermee een telefoonnummer gekregen?

Aan de mannen: Hoe reageer jij als iemand naar jouw zus, vriendin of nichtje fluit?

2. Tips voor het starten

van een gesprek

Om in gesprek te gaan over straatintimidatie hoef je niet opeens heel andere dingen te gaan doen. Je kunt het gewoon inbrengen in de dingen die je al doet. Om het gesprek op gang te helpen, vind je in dit pakket verschillende werkvormen die je daarbij kunnen helpen. Maar eerst nog wat zaken die belangrijk zijn bij het aangaan van een gesprek.

De belangrijkste vaardigheden voor een goed gesprek over straatintimidatie zijn zelfreflectie, je kunnen inleven in een ander en kunnen praten, waarmee je een veilige plek maakt.

2.1 Structuur

Er zijn verschillende manieren om het gesprek vorm te geven. Of dit nou één-op-één is met iemand, of tijdens het werken met een groep. Het kan een onderdeel van een bestaande activiteit of workshop zijn, maar je kan zelf ook een workshop geven waarin je aan de hand van verschillende werkvormen het gesprek voert.

Welke vorm je dan ook kiest, denk na over de structuur. Werk met een binnenkomer om het gesprek te starten. Dat kan een binnenkomer zijn uit deze toolkit of eentje die je zelf al gebruikt. Even een check-in over hoe iedereen zich voelt kan ook een goede binnenkomer zijn, ook in een individueel gesprek.

Voor zover mogelijk werk met een agenda of een programma. Maak afspraken over hoe er met elkaar omgegaan wordt en over vertrouwelijkheid, als dat van toepassing is. Voeg in je gesprek één of meerdere werkvormen toe, na de binnenkomer. En zorg ook dat er een goede afsluiter is op het einde van het gesprek. Dit kan ook een vraag zijn over het gevoel waarmee de deelnemer(s) naar huis gaan.

2.2 Zelfreflectie

Alles begint met zelfreflectie. Hoe zit het eigenlijk met je eigen gedachten en standpunten op het gebied van mannelijkheid en vrouwelijkheid, seksualiteit, anders-zijn, etcetera? Jij neemt immers actief deel aan het gesprek. Gebruik de werkvormen ook om jezelf te blijven onderzoeken en durf daarbij in de spiegel te kijken. Jij start niet alleen het gesprek, als sleutelpersoon heb je ook invloed op de uitkomst van het gesprek.

2.3 Inleven

Probeer je in te leven in anderen. Hoe is het om als meisje of vrouw steeds ongewenst aangestaard, nageroepen of zelfs aangeraakt te worden? Hoe is het om als homoseksuele man niet jezelf te mogen zijn en je geliefde niet in het openbaar te kunnen aanraken? Hoe is het voor mensen met een hoofddoek of keppeltje om zich niet veilig te voelen in een wereld die hen hierom kan veroordelen en bedreigen? Hoe zou het zijn als jou dit overkwam? Of iemand die je kent, je partner, kind, collega, buur, vriend? Of hoe was het toen je hetzelfde meemaakte?

Onveilig?

Heb je wel eens situaties meegemaakt waarin je je niet veilig voelde? Waar je op je hoede was voor mogelijk geweld? Nam je toen actief maatregelen om straatintimidatie te voorkomen? Koos je bijvoorbeeld een andere route? Zocht je naar omstanders? Nam je iets in de hand, zoals een sleutelbos, om je mee te kunnen verdedigen of om hulp mee te vragen?

Het is niet zo dat alleen meisjes en vrouwen last hebben van de dreiging van geweld die er van jongens en mannen uit kan gaan. Ook jongens en mannen zelf weten hoe bedreigend het kan zijn om op een stoep of in een nauwe doorgang een andere jongen of man tegemoet te komen: wie gaat er opzij? Wie kijkt het eerst weg? Wat kan er gebeuren als je dat niet doet?

2.4 Open communicatie

Wij horen bij elkaar, maar dat is nog niet altijd even makkelijk. Hoe maken we afspraken over hoe we met elkaar omgaan in de openbare ruimte, in het uitgaansleven of online?

Utrecht is een Vreedzame Stad, en de pijlers daarvan zetten we in:

- We moeten straatintimidatie samen oplossen, samen onderzoeken en daarom ook de botsing durven aangaan. Om te ontdekken wat de diepere oorzaken zijn en hoe we daarin elkaar kunnen helpen.
- Probeer een open en onderzoekend gesprek te hebben, zonder de ander te willen overtuigen. Geef daarbij wel jouw mening. Niet om de anderen te laten zien dat jij het beter weet, of zegt hoe het moet. Maar dat daagt hen uit om ook te onderzoeken, dat te bevragen en zo vanuit nieuwsgierigheid te leren. Elkaars verschillen leren kennen, draagt ook bij aan wederzijds begrip.
- We dragen allemaal ons steentje bij. Gebruik de gesprekken om vooruit te kijken. Waar kan jij een steentje bijdragen? Wat kan jij vanaf nu anders doen? Wat zou je nu wel zeggen of doen als omstander? Welk gedrag van jezelf pas jij nu aan?
- We zijn allemaal anders. En iedereen ervaart op zijn eigen manier de (on)veiligheid in de stad. Al deze ervaringen maken het gesprek rijker. Stel open vragen en ontdek de verschillen. Wees je er ook van bewust dat er grote verschillen kunnen zijn binnen een groep mensen die op het eerste gezicht op elkaar lijken. Niet elke homoseksuele man zal bijvoorbeeld dezelfde ervaringen hebben met straatintimidatie.

In een workshop die over straatintimidatie moest gaan, kwam er in de groep de opmerking: 'Maar het enige recht van de vrouw is toch een aanrecht'. Dit zijn we gaan bevragen. Waarom denk je dat? Waar komt het vandaan? Geldt dat voor alle vrouwen? Hoe denk je dan over de vrouwen hier? Na onze workshop gingen de jongeren niet met een ander standpunt de deur uit. Ook niet met het gevoel dat zij fout zaten. Maar wel met het gevoel dat er een gesprek mogelijk is. Van de sleutelpersonen hoorden wij dat zij hiermee de weken daarna het gesprek voort konden zetten, ook over seksueel geweld en straatintimidatie.

2.5 Factoren

Voordat we met ons allen aan de slag kunnen om straatintimidatie te voorkomen is het belangrijk om te beseffen hoe straatintimidatie ontstaat. Elk van de volgende factoren is van invloed, maar als we niet uitkijken staan we daar nauwelijks bij stil. Meer informatie over deze factoren is te vinden in [de bijlagen](#).

Gendernormen

Gendernormen zijn de normen die bepalen welk gedrag van mensen wordt verwacht op basis van hun gender¹¹. Het zijn dus ideeën die je hebt over mensen omdat zij man of vrouw zijn. Een voorbeeld hiervan is dat van jongens wordt verwacht dat ze blauw leuker vinden en bij meisjes dat ze voor roze kiezen.

Vooroordelen

De gendernormen gaan vaak hand in hand met bepaalde vooroordelen. Dat zijn negatieve aspecten die worden gelinkt aan bepaalde groepen. Zo zijn er veelal vooroordelen over vrouwen die met ontblote huid over straat gaan, of over jongens die huilen.

Groepsdruk

Iedereen ervaart groepsdruk, vanuit bijvoorbeeld vrienden, familieleden, klasgenoten, collega's of zelfs van vreemden op straat. Uit angst om buiten een groep te vallen of om voor gek te staan, doen we vaak wat anderen ook doen. Soms zelfs onbewust.

Seksisme en de piramide van geweld

De piramide van geweld laat zien dat straatintimidatie niet uit het niets komt: de gendernormen en groepsdruk waar we het eerder over hadden, scheppen de context die dit goedpraat en die tot erger kan leiden, zoals aanranding, verkrachting en femicide

Victim blaming

Victim blaming wil zeggen dat slachtoffers de schuld krijgen van iets dat ze hebben meegemaakt, zoals straatintimidatie. Bijvoorbeeld als aan een meisje dat nagefloten wordt gevraagd wat ze voor kleren aan had..

¹¹ Gender is het geheel aan kenmerken die worden toegeschreven aan mannen-mannelijkheid, of vrouwen-vrouwelijkheid; in tegenstelling tot de biologische verschillen (seks) zijn deze kenmerken sociaal-cultureel bepaald.

3. Werkvormen

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk hebben we een aantal werkvormen opgenomen die Fairspace en Emancipator zelf inzetten binnen workshops en trainingen die zij geven. De werkvormen zijn onderverdeeld per categorie.

Er zullen ook trainingen aangeboden worden (train the trainers) waarbij dieper wordt ingegaan op het gebruik van deze werkvormen. Er worden suggesties aangedragen over wanneer ze in te zetten zijn en hoe je om kan gaan met weerstand. Ook wordt er ingegaan op het creëren van een veilige omgeving waarin deze werkvormen gebruikt kunnen worden en krijg je het format van een basisworkshop om zelf in te zetten.

Via [de website](#) kan je hiervoor je interesse kenbaar maken, waarna je hierover informatie toegestuurd krijgt.

Binnenkomer

Dit is een werkvorm die makkelijk kan worden uitgevoerd en vaak weinig tijd in beslag neemt. Meestal is dit een ijsbreker, een gespreksstarter of een andere manier om op een luchtige manier kennis te maken met wat zwaardere onderwerpen.

Iedereen die...

Doel: kennismaking, ijsbreker, diversiteit en overeenkomsten ontdekken.

Manifest

Doel: Eens worden over gedragsregels.

Genderrace

Doel: Besef over kennis over gender.

Bescherm de ballon

Doel: inzicht in gendernormen.

ChitChat Jar

Doel: Gespreksstarter, inventarisatie meningen en delen van ervaringen.

Quiz

Dit is een werkvorm die meer kennis biedt over verschillende onderwerpen. Het is van belang dat diegene die deze werkvorm begeleidt, de informatie over onderwerpen als gendernormen en victim blaming goed heeft gelezen.

Quiz Straatintimidatie Utrecht

Doel: Bewustwording en verdiepende gesprekken.

Quiz Victim blaming

Doel: Bewustwording.

Lichamelijke ervaring

Dit is een werkvorm die deelnemers zelf kennis laat maken met onderwerpen als consent en intimidatie, door middel van een lichamelijke ervaring. Deze kan dus worden gebruikt als bewustwording maar ook als gespreksstarter.

Consent wandeling

Doel: Inzicht in grenzen. Fysiek ervaren van grensoverschrijding in een veilige ruimte. Praten over en ervaren van consent.

Privilege walk

Doel: Bewustwording en verdieping.

Reflectie

Deze werkvorm is vaak een open gesprek dat de deelnemers laat nadenken over hun eigen ervaringen en gedrag. Bij de begeleiding is het van belang om een open houding te hebben en kritisch naar je eigen overtuigingen te kijken.

Wie volg jij?

Doel: Deelnemers hebben inzicht van influencers op hun eigen identiteit en (online) gedrag.

Safety Mapping: breng je veiligheidsgedrag in kaart

Doel: Het verschil in veiligheidsbeleving en angst tussen de deelnemers herkennen. Ontdekken van verschillen in kennis over geweld.

Waarom grijp je niet in?

Doel: Bewustwording.

Oefen met de 5D's

Doel: Bewustwording en oefening.

3.2 Uitdagingen en valkuilen

Dominante deelnemer

Risico:

- De deelnemer de mond snoeren door een opmerking als: "pardon, ik wil ook graag iemand anders aan het woord laten."

Effectieve reacties:

- Als iemand te actief deelneemt, betekent dit dat anderen minder zeggen. Motiveer hen om ook hun mening te delen en deel te nemen aan de discussie door te vragen: "wil iemand hierop reageren?" Of: "heeft iemand hier een andere mening over?"
- Bedank altijd de dominante persoon voor diens vraag. Vaak voelt deze persoon zich niet gehoord of begrepen en gaat daarom door.
- Je kunt bij een volgende vraag of discussiepunt naar een ander gedeelte van de ruimte lopen en oogcontact maken zodat een ander makkelijker het woord durft te nemen.

Deelnemers doen niet serieus mee

Risico:

- Gesprekken over seksuele intimidatie of grensoverschrijdend gedrag kunnen voor mensen ongemakkelijk zijn. Een typische reactie is lacherig doen of afleiden. Het is dan verleidelijk om deelnemers te dwingen zich weer op het gesprek te concentreren.

Effectieve reacties:

- Erken dat dit onderwerp ongemakkelijk kan zijn en dat niet iedereen hierover wil praten in het bijzijn van anderen. Dat hoeft ook niet. Deelnemers mogen de training verlaten. Maar het is wel belangrijk dat ze zich respectvol gedragen zodat anderen zich wel veilig voelen om actief deel te nemen.

Lage participatie van deelnemers

Risico:

- Niet iedereen wil ervaringen met grensoverschrijdend gedrag delen. Forceer geen antwoorden en reageer niet verbaasd of beledigd wanneer niemand reageert.

Effectieve reacties:

- Erken dat dit onderwerp ongemakkelijk kan zijn en dat niet iedereen hierover wil praten in het bijzijn van anderen. Dat hoeft ook niet.
- Als niemand iets wil delen, deel dan zelf voorbeelden (anoniem!) uit eerdere trainingen, uit het nieuws of algemene statistieken.
- Herinner deelnemers eraan dat er geen perfect antwoord is op de casussen en dat dit ook niet het doel van de werkvormen is. Het doel is dat we op enig moment wanneer we grensoverschrijdend gedrag zien gebeuren ons best doen om te zorgen dat het stopt of dat degene die het overkomt geholpen wordt. Vraag bijvoorbeeld: "wat zou voor jou werken om in actie te komen?"

Tussen de deelnemers ontstaat een (negatieve) discussie

Risico:

- Tijd verspillen aan deelnemers die het niet met elkaar eens zijn en dat ook niet van plan zijn. Zij willen hun eigen mening laten gelden.

Effectieve reacties:

In plaats van je te richten op de dominante deelnemers, richt je je op de minder betrokken deelnemers. Motiveer hen om ook hun mening te delen en deel te nemen aan de discussie door te vragen: "Wil iemand hierop reageren?" Of: "Heeft iemand hier een andere mening over?"

Ontsporen

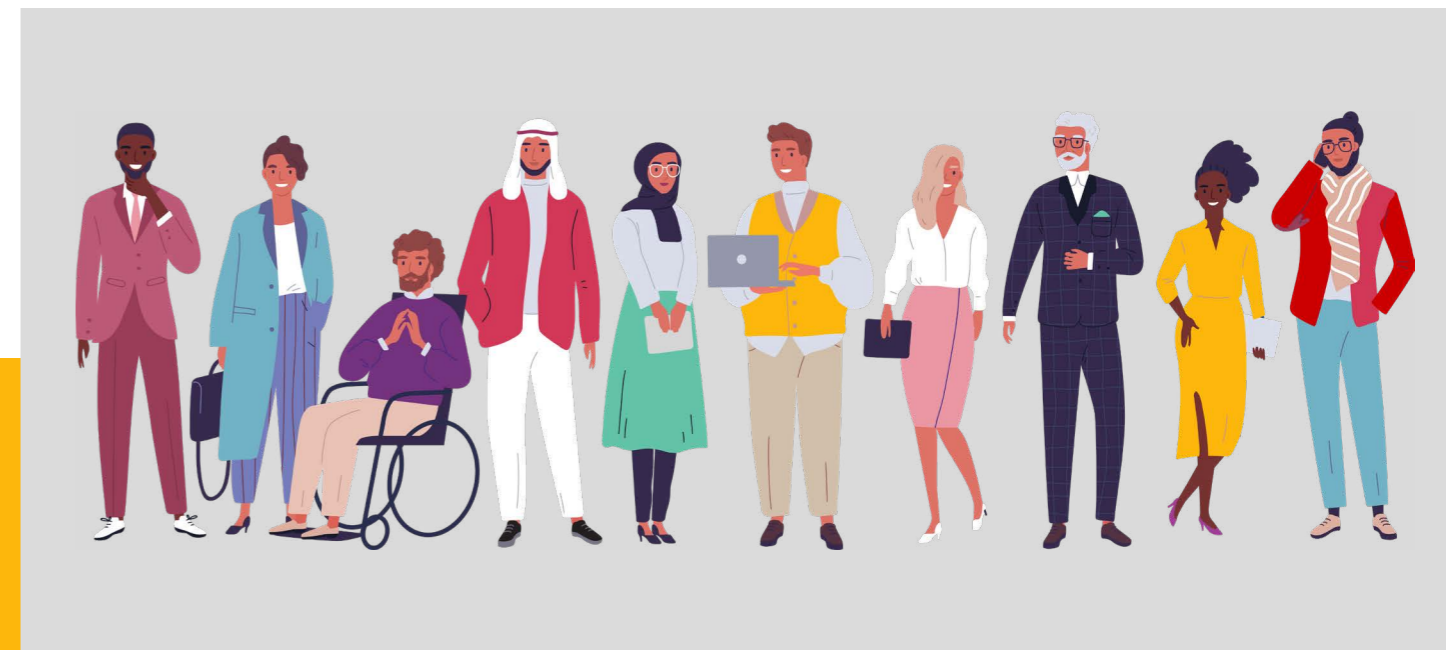
Een gesprek over straatintimidatie kan ontsporen, of een zijweg inslaan, door bijvoorbeeld opmerkingen dat het voor een bepaalde groep anders is, vanwege de straatcultuur, vanwege een geloof, vanwege het opleidingsniveau of wat dan ook. Is dat een reden om het gesprek dan niet aan te gaan, of kan je daar juist ook op inspelen?

Risico:

- Afleidingstactiek om niet het gesprek aan te gaan, of niet te kijken naar eigen rol of betrokkenheid.

Effectieve reacties:

- Laat het geen excuus zijn om bepaald gedrag goed te keuren en kijk juist of je er positieve waarden in kan vinden waarmee je kan praten over een oplossing. Immers gaat het niet om persoonlijke meningen en wat er is aangeleerd, bepaald gedrag wordt gewoon niet geaccepteerd.
- Als je zelf aansluit bij de cultuur van je doelgroep dan kan je bepaalde vormen van ontsporing voorkomen. Bijvoorbeeld als een jongerenwerker straattaal en straatcultuur in kan zetten in een gesprek met een groep jongens in de buurt. Maar dan is er nog steeds de kans dat zij een ander argument of vraag oproepen om het gesprek te laten ontsporen. Zoek dan naar de vraag achter de vraag, de reden waarom die vraag gesteld is.

Iedereen die...

Type: Binnenkomer

Doel: Kennismaking, ijsbreker, diversiteit en overeenkomsten ontdekken.

Indeling: Stoelen in een kring

Deelnemers: Max ca 25

Tijd: Ca 10 minuten

Nodig: -

Vorbereiding: -

Dit spel werkt goed om deelnemers kennis met elkaar te laten maken en het ijs te breken. Het is de bedoeling dat ze dingen over elkaar leren die ze nog niet wisten, en het gevoel krijgen dat persoonlijke dingen waar ze misschien mee zitten, ook door andere mensen worden ervaren.

Instructies:

- Laat de deelnemers in een kring zitten, laat ze hun jassen, tassen, etc buiten de kring neerleggen. Zorg dat iedereen zit behalve jij, haal overgebleven stoelen uit de kring.
- Leg uit: we gaan een soort stoelendans doen. Iemand staat in het midden en zegt: "iedereen die..." gevolgd door een eigenschap die op die persoon van toepassing is. Iedereen die die eigenschap ook heeft, staat op en zoekt snel een andere stoel. Degene die in het midden stond gaat ook snel zitten. Er blijft één iemand in het midden over. Die gaat verder.

Spelregels:

- De eigenschap die je noemt, moet voor jou gelden. Je mag niet maar één stoel opschuiven.
- Begin zelf met een voorbeeld. Bijvoorbeeld: iedereen die van pizza houdt. Het is de bedoeling dat de voorbeelden steeds persoonlijker worden en wat meer diepgang krijgen, je kan daar zelf in sturen door te zorgen dat je weer aan de beurt komt en dan een persoonlijkere vraag te stellen. Bijvoorbeeld: iedereen die weleens onzeker is, gepest is, weleens huilt, op straat onveilig voelt, het moeilijk vindt om...
- Probeer de vaart erin te houden. Als iemand het moeilijk vindt om iets te verzinnen kan je hen helpen door wat tips te doen: waar hou je van? Wat vind je belangrijk?

Manifest

Type: Binnenkomer

Doel: Eens worden over gedragsregels.

Indeling: Ruimte met stoelen

Deelnemers: Max ca 25

Tijd: Ca 10 minuten

Nodig: Flipover papier en markers

Vorbereiding: -

Deze oefening kan gebruikt worden voorafgaand aan een andere werkvorm, om een idee te krijgen van wat de deelnemers belangrijk vinden als het gaat om communicatie en elkaars grenzen. Na deze oefening zou de groep een beter idee moeten hebben van elkaars behoeften, motivaties en bedoelingen en ook hoe ze beter kunnen samenwerken. Het is ook belangrijk om richtlijnen op te stellen voor wat ze nodig hebben voor als ze een belangrijke keuze moeten maken. Deze oefening is ook belangrijk voor degene die de werkvorm leidt, om aan te geven wat diens grenzen zijn en welk gedrag niet geaccepteerd wordt tijdens het samenwerken. Samen met de groep bedenken we richtlijnen en ook een straf die staat op het breken ervan.

Instructies:

- (Gebruik kleuren voor de gedragsregels en hang ze ergens op waar de groep eraan herinnerd wordt): Vraag de deelnemers hoe ze door elkaar behandeld willen worden. Denk na over: wanneer voel je je gerespecteerd? Wat helpt daarbij en wat niet?
- Voorbeelden: respect, je hand opsteken, luisteren, elkaar niet onderbreken, elkaar niet uitschelden.
- Schrijf de ideeën van de groep op een papier. Bevestig ieders inbreng. Bepaal met elkaar of er straffen zijn voor het overtreden van regels (zoals uitschelden of elkaar onderbreken). Straffen kunnen zijn: waarschuwing, een paar minuten niet praten, de ruimte even verlaten, de ruimte definitief verlaten.

Genderrace

Type: Binnenkomer

Doel: Besef over kennis over gender.

Indeling: Twee grote vellen papier op de muur geplakt..

Veel ruimte voor de teams om te rennen.

Deelnemers: Max ca 25

Tijd: 20 - 30 minuten

Nodig: Flipovervellen, tape, gekleurde stiften

Vorbereiding: Maak grote vellen papier, twee per team, hang deze aan een muur.

Startlijn op vloer op 2 meter van de muur.

Instructies

- Hang twee grote vellen papier op de muur, met op ieder vel hetzelfde beginwoord geschreven. Voor ronde 1 gebruik je een woord dat bij de doelgroep past, bijvoorbeeld Utrecht, voetbal of uitgaan.
- Verdeel de deelnemers in teams van maximaal tien. Stel beide groepen op achter de startlijn. De teams krijgen 90 seconden om zoveel mogelijk woorden op te schrijven, die te maken hebben met het beginwoord. Eén voor één rent iemand van de startlijn naar het vel om 1 woord te schrijven.
- Na 90 seconden tel je de woorden. Dubbele woorden en afkortingen tellen niet. Het team met de meeste woorden wint.
- Zeg dat dit de oefenronde was, nu ga je het echt doen! Hang nieuwe vellen op. Het ene vel met het beginwoord 'Mannelijkheid' en daaronder een blauw vierkant om in te schrijven. En op het andere vel het beginwoord 'Vrouwelijkheid' met daaronder een roze of rode cirkel om in te schrijven.
- Nu geef je de teams 120 seconden voor de woordenrace. Hierna tel je weer wie er gewonnen heeft. Voer nog geen discussie of woorden wel of niet kloppen.
- Hang vervolgens de vellen naast elkaar zodat ze zichtbaar zijn. Laat de groep met elkaar in gesprek gaan over wat ze zien. Vragen die als hulpmiddel kunnen dienen: Wat valt je op? Zijn er verschillen of overeenkomsten tussen de vellen over mannelijkheid en vrouwelijkheid?
- Meestal zie je weinig woorden die op allebei voorkomen, de woorden bij mannen zijn vaak tegengesteld aan de woorden bij vrouwen. Bij vrouwen staan er vaak meer woorden over uiterlijk en moederschap, bij mannen meer over carrière en seks.
- Zijn er mannen die alle eigenschappen hebben die bij mannelijkheid staan? En zijn er vrouwen die alle eigenschappen hebben die bij vrouwelijkheid staan?:

- Komen de eigenschappen die bij mannelijkheid staan alleen bij mannen voor? Of zijn er ook vrouwen die zulke eigenschappen hebben? En andersom.
- Conclusie: het zijn allemaal menselijke eigenschappen, die iedereen kan hebben. En geen enkele man zal altijd aan de eisen voor 'een echte man' voldoen, en geen enkele vrouw altijd aan de eisen voor 'een echte vrouw'.

Vervolgstep:

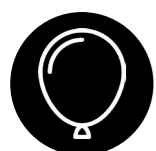
- Wat gebeurt er als mannen hier niet aan voldoen, als ze 'geen echte man' zijn? Schrijf met rood buiten het vierkant de woorden die genoemd worden. Geef eventueel wat hints: mietje, homo, meisjes, etc.
- Doe hetzelfde voor vrouwen, als zij 'geen echte vrouw' zijn. Schrijf met rood de woorden die genoemd worden. Bijvoorbeeld: hoer, slet, bitch.
- Leg uit dat die stereotypen dus voor problemen zorgen: niemand kan eraan voldoen, maar als je er niet aan voldoet wordt je erop afgerekend.

Extra, afhankelijk van het niveau van de groep:

- Wat is het verschil tussen de rode woorden bij mannen en die bij vrouwen? Antwoord: mannen worden 'vrouw' of 'homo' genoemd, vrouwen worden erop afgerekend als ze 'te mannelijk' (bitch, bazig) maar ook als ze 'te vrouwelijk' zijn, en als ze 'te seksueel' (slet, hoer) maar ook als 'niet seksueel genoeg' zijn (koud, etc).
- Leg de groep uit dat er een machtsstructuur is tussen dingen die als mannelijk en als vrouwelijk worden beschouwd: 'mannendingen' zijn waardevoller, en voor mannen is het dus een stap 'omlaag' om 'vrouwendingen' te doen. Terwijl het voor vrouwen dus een stap 'omhoog' kan zijn om 'mannendingen' te doen, hoewel ze er tegelijkertijd op worden afgerekend. Dit dilemma raakt vrouwen op een andere manier dan mannen.

Opmerkingen en suggesties:

- Als er lichamelijke kenmerken zijn opgeschreven, kan en moet je, afhankelijk van de groep, iets zeggen over intersekse en trans personen. Bijvoorbeeld bij de vraag of de eigenschappen die bij mannelijkheid staan alleen bij mannen voorkomen: als een team 'piemel' heeft opgeschreven kan daar iets over gezegd worden. Soms komt dit ook al uit de groep zelf. Wees erop voorbereid dat je hier misschien iets mee moet.
- Benadruk dat de woorden die in het vierkant en in de cirkel staan stereotypen zijn, dat de maatschappij die aan mensen oplegt op basis van of ze als man of als vrouw worden beschouwd. Besteed afhankelijk van de groep specifiek aandacht aan non-binaire en trans personen.
- Zorg dat je steeds duidelijk maakt dat het om stereotypen gaat, en dat die stereotypen niet waar en schadelijk zijn. Anders kopieert deze oefening de stereotypen in plaats van ze te bevragen.

Bescherm de ballon

Type: Binnenkomer

Doel: Inzicht in gendernormen.

Indeling: Lege ruimte

Deelnemers: Max ca 25

Tijd: Ca 10 minuten

Nodig: Ballonnen

Vorbereiding: Blaas de ballonnen op, zo veel ballonnen als deelnemers.

Instructies:

- Zorg voor zo veel mogelijk lege ruimte. Geef iedere deelnemer een opgeblazen ballon. Of laat ze zelf hun ballon opblazen en dichtknopen. Leg uit: iedereen heeft een ballon. De opdracht is om deze ballon te beschermen de komende 5 minuten!
- Start de oefening en zet een timer. Observeer wat er gebeurt. In de meeste groepen zullen de deelnemers proberen om elkaars ballon kapot te maken en zijn binnen een minuut de meeste ballonnen stuk. Zet de oefening stop en vraag: 'Wat gebeurde er?' Haal wat antwoorden op. Herhaal dan nog eens wat de opdracht was: 'Bescherm de ballon' en niet 'Blijf als enige over' of 'Maak andere ballonnen kapot'.
- Stel ook vragen zoals:
 - Wie ging als eerste in de 'aanval' en waarom?
 - Was er een verschil in strategie te zien, bijvoorbeeld tussen jongens en meiden?
 - Waar stond de ballon voor volgens jou?
 - Is dat iets wat we leren? Dat mannen eerder voor geweld kiezen om te beschermen? De aanval is de beste verdediging? En dat vrouwen eerder kiezen voor samenwerken en afschermen van mogelijk gevaar?

ChitChat Jar

Type: Binnenkomer

Doel: Gespreksstarter, inventarisatie meningen, en delen van ervaringen.

Indeling: Crikel met stoelen

Deelnemers: Max ca 25

Tijd: 5 - 30 minuten

Nodig: Glazen pot, bakje of bus

Vorbereiding: Print onderstaande vragen. Knip ze uit. Vouw ze dubbel en doe ze in de bus. Voeg eventueel zelf ook nog een aantal vragen toe.

Instructies:

- Trek een vraag uit de pot en begin daar een gesprek over. Afhankelijk van de tijd kan je meerdere vragen trekken en bespreken.
- Na afloop kan je deelnemers ook een anonieme vraag in de bus laten stoppen voor een volgende keer.

Vragen:

- Wat is straatintimidatie?
- Wat is catcalling?
- Wat kan iemand voelen die nageroepen wordt op straat?
- Waarom roepen mensen wel eens andere mensen na op straat?
- Hoe kun je ingrijpen als je iets van straatintimidatie ziet gebeuren?
- Is er een verschil tussen mannen en vrouwen als het gaat over straatintimidatie?
- Op welke plekken in jouw buurt voel jij je onveilig?
- Heb jij je weleens onveilig gevoeld?
- Zijn er dingen die je online wel zegt, maar op straat niet zou zeggen?
- Is het online makkelijker om met vreemden te praten?
- Wat is cyberpesten?
- Heb jij je online wel eens onveilig gevoeld?
- Hoe kun je online (seksuele) intimidatie tegengaan?
- Hoe kun je straatintimidatie tegen gaan?
- Betrap je jezelf wel eens op vooroordelen?
- Wie kan er bijdragen aan een veiligere straat?
- Wie kan er bijdragen aan een veiligere online omgeving?

Quiz Straatintimidatie Utrecht

Type: Quiz

Doel: Bewustwording en verdiepende gesprekken.

Indeling: Lege ruimte

Deelnemers: Max ca 25

Tijd: 20 - 30 minuten

Nodig: Presentatie met onderstaande stellingen

Vorbereiding: Voeg eventueel meer stellingen en cijfers toe.

Deze werkvorm geeft een beeld van de omvang van seksueel geweld en seksuele intimidatie in Nederland. Deelnemers krijgen besef over hoe vaak seksuele intimidatie en seksueel geweld voorkomen en denken na over hun beeld daarvan.

Instructies:

- Laat de deelnemers achter elkaar in een rij staan met hun gezicht naar de presentatie, zodat ze die kunnen lezen.
- Leg uit: er komt een aantal stellingen met een percentage. De vraag is: klopt het percentage dat je ziet? Denk je dat het hoger moet zijn, zet een stap naar rechts; denk je dat het lager moet zijn, zet een stap naar links; denk je dat het klopt, blijf staan.
- Laat steeds een stelling zien, vraag mensen om in stilte een stap te zetten. Vraag een paar mensen wat ze denken dat het moet zijn, voordat je het antwoord laat zien. Laat vervolgens het antwoord zien en vraag aantal deelnemers om reactie.

Stelling 1:

In 2021 had 35 % van de Nederlandse vrouwen tussen de 12 en 25 jaar last van straatintimidatie. Ze zijn nagefloten, nageroepen en soms ook achterna gelopen.

Antwoord: 67 %. (Bron: Reep et al., 2022)

Stelling 2:

35 % van de Nederlandse vrouwen maakt in hun leven fysiek seksueel grensoverschrijdend gedrag mee.

Antwoord: 50 %. (Bron: Nationaal Actieprogramma, Ministerie OCW, 2023)

Stelling 3:

30 % van de Nederlandse mannen maakt in hun leven fysiek seksueel grensoverschrijdend gedrag mee.

Antwoord: 20 % (Bron: Nationaal Actieprogramma, Ministerie OCW, 2023)

Stelling 4:

15% van de Nederlandse jonge vrouwen tussen de 18 en 24 jaar hebben in het afgelopen jaar online seksuele intimidatie meegemaakt.

Antwoord: 28% (Bron: CBS, Prevalentiemonitor Huiselijk Geweld en Seksueel Geweld 2023)

Stelling 5:

25 % van de Utrechtse vrouwen geeft aan dat zij bewust locaties en situaties vermijden uit angst voor fysiek of seksueel geweld.

Antwoord: 58% (Bron: Onderzoek Straatintimidatie, Gemeente Utrecht 2020)

Stelling 6:

Lhbtqia+ personen maken evenveel seksueel grensoverschrijdend gedrag en seksueel geweld mee als de rest van de samenleving.

Antwoord: Meer (Bron: SCP, LHBT monitor, 2022)

Stelling 7:

50 % van de plegers van straatintimidatie in Utrecht zijn jongens en mannen.

Antwoord: 69% en meestal in groepsverband. (Bron: Onderzoek Straatintimidatie, Gemeente Utrecht 2020)

Opmerkingen:

- De meeste plegers zijn man. Maar dat betekent niet dat de meeste mannen ook een pleger zijn! De meeste jongens en mannen zijn of willen geen pleger zijn.
- In datzelfde onderzoek kwam naar voren dat 6% van de plegers vrouwen zijn.

Nabespreking:

Vraag de deelnemers na de laatste stelling om weer in een kring te gaan staan of zitten en vraag om reacties. Wat vinden ze van de cijfers? Hadden ze dit verwacht? Hoe was het om deze oefening te doen?

Quiz Victim blaming

Type: Quiz

Doel: Bewustwording.

Indeling: Ruimte met stoelen

Deelnemers: Max ca 25

Tijd: 10 minuten

Nodig: Flipover of presentatie met stellingen

Vorbereiding: -

Deze werkvorm geeft een beeld van de omvang van victim blaming bij seksuele intimidatie en geweld. Deelnemers krijgen kennis over hoe vaak dit voorkomt en denken na over de schade die het veroorzaakt.

Instructies:

- Laat per vraag de antwoordmogelijkheden zien. Ga ieder antwoord af en vraag de deelnemers hun hand op te steken als zij denken dat dit het goede antwoord is.
- Nadat alle antwoordmogelijkheden zijn afgegaan, laat je het juiste antwoord zien. Licht toe met onderstaande informatie en vraag deelnemers hoe dit binnenkomt.

Vraag 1:

In hoeveel procent van de gevallen van seksueel geweld is de dader een bekende van het slachtoffer?

A. 60-80% B. 20-40% C. 30-50%

Daders van seksueel geweld kunnen zowel bekenden als onbekenden van het slachtoffer zijn. **Antwoord is 80%**. In de fases van seksueel geweld overleven ben je dan al voorbij het 1e stadium: voorzichtig zijn, want je bent er niet op bedacht. Bij voorzichtig zijn moet je denken aan al die technieken die vooral vrouwen toepassen om seksueel geweld te voorkomen: niet met vreemde mannen mee gaan, je niet te opvallend kleden, je drankje in de gaten houden, niet in je eentje over straat gaan 's nachts.

Vraag 2:

Bij het meemaken van seksuele intimidatie of geweld, wat is dan het belangrijkste doel voor slachtoffers?

A. Voorkomen **B. Overleven**

De ultieme functie van deze reacties is niet om seksueel geweld te voorkomen, maar om te overleven. Want seksueel geweld is mogelijk dodelijk, niet alleen vanwege het geweld maar door de dominantie en afhankelijkheid van de dader en risico op afzondering van mensen. Seksueel geweld is het meest bedreigende trauma dat je kunt meemaken. PTSS¹ komt het meest voor na meemaken van seksueel geweld. Ook bij mannen is de kans op PTSS na seksueel geweld groot, zo'n 65%!

Waarom is het belangrijk om onderscheid te maken tussen voorkomen en overleven? Omdat het doel om te overleven de reactie en het gedrag van slachtoffers verklaart tijdens en na het seksueel geweld:

- Slechts 1 op de 6 slachtoffers verdedigt zich lichamelijk
- 1 op de 5 slachtoffers schreeuwt
- Bij verdedigen is de kans groter om ernstig gewond te raken of vermoord te worden. Vanuit overlevingsperspectief is dit eigenlijk helemaal niet zo'n goede optie. Het is zelfs verstandiger om dat niet te doen. Bovendien zijn geweld en dwang vaak mondeling en dan heeft vechten weinig zin.
- 70% van de slachtoffers raakt lichamelijk verlamd tijdens seksueel geweld.
- Slachtoffers willen vrede bewaren, of verzoenen zich zelfs met daders.

Waarom is dit belangrijk om te weten?

- Bij seksueel geweld is de omgeving vaak verbaasd is als je je niet verzet of als je niet terugvecht. Terwijl de politie bij overvallen altijd adviseert rustig te blijven en mee te werken. Verval niet per ongeluk in victim blaming!
- Veel slachtoffers zijn teleurgesteld in hoe ze gereageerd hebben tijdens of na het geweld. Terwijl hun lichaam eigenlijk hele goede manieren van overleven heeft toegepast! Het is belangrijk dat ze weten dat hun reacties heel normaal en levensreddend zijn.

Vraag 3:

Wanneer slachtoffers iemand in vertrouwen nemen om hun verhaal aan te vertellen, hoe groot is dan de kans op victim blaming?

A. 25% B. 50% **C. 75%**

Uit onderzoek blijkt dat 75 procent van de slachtoffers van seksueel geweld te maken krijgt met victim blaming.

¹ Een posttraumatische stressstoornis ontstaat na een trauma. Het kan zich bijvoorbeeld uiten in flashbacks naar de gebeurtenis, niet meer kunnen eten of slapen, zweten, depressieve gevoelens en zich niet meer kunnen concentreren.

Consent wandeling

Type: Lichamelijke ervaring

Doel: Inzicht in grenzen. Fysiek ervaren van grensoverschrijding in een veilige ruimte. Praten over en ervaren van consent.

Indeling: Lege ruimte

Deelnemers: Max ca 25

Tijd: Ca 15 minuten

Nodig: -

Vorbereiding: -

Instructies ronde 1:

- Maak duo's en laat die in een ruimte ver uit elkaar staan, in twee rijen. Met minimaal 4 meter ruimte tussen beide.
- Vraag om stilte tijdens het uitvoeren van de oefening.
- Wijs een kant A en een kant B aan.
- A krijgt de instructie om langzaam op B af te lopen, elkaar aankijkend.
- B geef je de instructie om 'stop' te zeggen als je wil dat A niet dichterbij komt.
- Vraag aan de 'B' groep hoe dit nu voelt, is dit de goede plek? Ze hoeven niet te reageren. En vraag of ze A nog 1 stapje dichterbij willen laten komen.

Nabespreken ronde 1:

- Hoe voelde het voor B om te doen? Om stop te mogen zeggen? Op basis waarvan zei je stop? Was er gedrag van 'stoer doen', bewijzen dat je het wel kon hebben? Hoe voelde het voor A?
- Was er ergens een botsing? Dus geen stop? Waarom niet? Zie je dat dat ook een manier kan zijn om uit te dagen? En waarom stopte A dan niet zelf?
- Hoe voelde het voor B om A nog een stap dichterbij te laten zetten? Hoe moeilijk is het om grenzen te bewaken als iemand met 'macht' er iets over zegt (jij die de opdracht geeft)?
- Zag je in de lichaamstaal van de ander dat je een grens overging?

Instructies ronde 2:

- Laat de A-kant staan, B moet onderling van plek verwisselen, zodat er nieuwe duo's ontstaan.
- Vraag om stilte tijdens het uitvoeren van de oefening.
- B krijgt de instructie om langzaam op A af te lopen, elkaar aankijkend.
- A geef je de instructie om 'stop' te zeggen als je wil dat B niet dichterbij komt.
- Vraag aan de 'A' groep hoe dit nu voelt, is dit de goede plek?
- Geef nu de 'B' groep de opdracht om nog 1 stap naar voren te zetten.

Nabespreken ronde 2:

- Stel dezelfde vragen als vorige keer.
- Hoe voelde het dat B die laatste opdracht kreeg om nog 1 stap te zetten, ondanks jouw eerdere stop? Hoe groot was die stap? Hoe was dat als B om te doen? En koos je voor een grote of kleine stap?
- Waarom zette je als B eigenlijk nog een stap? Omdat ik het zei? Omdat ik de instructies geef in deze oefening?
- Consent¹ gaat niet alleen over daten, zoenen en seks. Ook over in elkaars ruimte komen. Vraag de deelnemers of zij op straat of tijdens het uitgaan weleens ervaren dat iemand te dichtbij komt. Hoe is dat? Wat doe je dan? Ook dat is consent!

Tijdens deze oefening kunnen sommige deelnemers een houding hebben van 'ik kan dit aan', waardoor ze zo dicht bij elkaar komen dat ze bijna vallen. Ongetwijfeld kunnen ze het oppervlakkig gezien aan, maar ze zullen hoogstwaarschijnlijk de grens van de ander hebben overschreden (en mogelijk ook die van henzelf). Als dit gebeurt, kan je beide deelnemers vragen of het werkelijk prettig voelde of niet. Hoe voel je je als iemand je grenzen overschrijdt? Hoe voelt het om de grenzen van een ander te overschrijden? De meeste deelnemers lopen door totdat de ander 'stop' zegt, zonder zich te focussen op wat ze zelf voelen en wat ze willen.

¹ Consent betekent instemming of afstemming. Het wordt vaak gebruikt in de context van seks: seksuele handelingen mogen alleen plaatsvinden in afstemming tussen alle partijen en als iedereen die erbij betrokken is dat wil en dus 'consent geeft'. Maar het kan veel breder worden gebruikt, voor alle aanrakingen en interacties en relaties tussen mensen.

Privilege walk

Type: Lichamelijke ervaring

Doel: Bewustwording en verdieping.

Indeling: Lege ruimte

Deelnemers: Max ca 25

Tijd: 10 - 20 minuten

Nodig: Vel met onderstaande stellingen

Vorbereiding: -

Instructies:

- Laat alle deelnemers op een rij staan.
- Geef steeds de volgende instructie: doe een stap naar voren als... [gevolgd door stelling]

Stellingen:

1. je je weleens onveilig voelt in het openbaar vervoer.
2. je weleens nadenkt over extra handelingen om je veiliger te voelen wanneer je 's nachts over straat moet lopen of fietsen (zoals een sleutelbos in je hand, of doen alsof je met iemand aan het bellen bent).
3. je bewust bezig bent met hoe veilig je omgeving is tijdens een avondje uit.
4. je expres ergens anders gaat lopen wanneer iemand jouw kant op loopt op straat.
5. je weleens last hebt gehad van straatintimidatie.
6. dit je meer dan eens is overkomen.
7. je weleens last hebt gehad van straatintimidatie toen je jonger was dan 16 jaar.
8. iemand je weleens heeft geprobeerd te versieren zonder dat je zelf de stap nam.
9. je niet openlijk je liefde durft te uiten naar je partner in het openbaar, zoals elkaars hand vasthouden.
10. andere mensen niet weten of jij een man of vrouw bent.
11. weleens hebt meegemaakt dat mensen naar je staren, wijzen of je uitlachen vanwege je genderexpressie¹.
12. iemand je weleens gevolgd is of dat je dit gevoel had.

¹ Genderexpressie is hoe mensen uitdrukking geven aan hun genderidentiteit, in hun gedrag of uiterlijk.

13. je weleens onveilig voelt op straat omdat mensen kunnen zien welk geloof je aanhangt.
14. je je weleens onveilig voelt op straat vanwege je huidskleur.
15. je niet altijd aan een beveiliging, politie of andere personen met gezag durft te vertellen dat je lastiggevallen bent of dit bij een ander hebt gezien.
16. je een ander hebt moeten uitleggen dat fluiten, nastaren, aanraken, of lastigvallen geen compliment is.
17. iemand weleens ongepast naar je heeft gestaard in het openbaar.
18. je weleens de straat bent overgestoken om een vreemde of groepje onbekenden te vermijden.
19. je weleens bewust hebt nagedacht over je outfit wanneer je die dag naar buiten ging, om straatintimidatie te voorkomen.
20. je regelmatig je vrienden of familie laat weten dat je veilig thuis bent gekomen

Nabespreken:

Na afloop staat iedereen ergens anders. Laat de deelnemers om zich heen kijken zonder dat ze zich verplaatsen. Stel verdiepende vragen, zoals:

- Hoe voelt het om te staan waar je staat?
- Waarom denk je dat je staat waar je staat?
- Had je verwacht hier te staan?

Wie volg jij?

Type: Reflectie

Doel: Deelnemers hebben inzicht van influencers op hun eigen identiteit en (online) gedrag.

Indeling: Lege ruimte

Deelnemers: Max ca 25

Tijd: Ca 30 minuten

Nodig: Papieren vellen, pennen, potloden, stiften

Vorbereiding: -

Instructies:

- Geef elke deelnemer een vel papier en iets om mee te schrijven.
- Vraag hen om zelf na te denken over een influencer (die ze niet persoonlijk kennen) die zij online volgen, leuk vinden, tegenop kijken, wiens account ze vaak bekijken.
- Beschrijf en/of teken in het midden van het blad om wie het gaat.
- Schrijf daarom allemaal trefwoorden waarom ze die influencer volgen. Zijn ze mooi? Slim? Succesvol? Talentvol? Wat is hun talent? Wat laten zij zien?
- Vorm kleine groepjes met de opdracht om samen de tien belangrijkste "kenmerken" op te sommen waarom ze deze accounts volgen.
- Bespreek deze kenmerken in de grotere groep.
- Vraag de groep: Wat valt hen op? Hoe belangrijk is het uiterlijk van de influencers? Hoe mannelijk of vrouwelijk zijn zij?
- Bevraag of zij denken dat de influencers echt en kwetsbaar zijn, of een mooier beeld van zichzelf laten zien. Benoem bijvoorbeeld dat achter sommige accounts een heel team van mensen zit, die werken aan de posts.
- Zijn er lokale rolmodellen die je al volgt? Bijvoorbeeld jongerenwerkers in Utrecht? Lokale sporters? Muzikanten?
- Benoem enkele rolmodellen die jij volgt en kent, die een goed voorbeeld aan de jongeren kunnen geven.

Optioneel:

- Vraag de groep ook eens door wie zij gevolgd worden op social media?
- Zijn zij zich er bewust van dat jongere kinderen, broertjes, zusjes, schoolgenoten hen wellicht online volgen en door hen beïnvloed worden? Wat voor beeld krijgen zij online van hen?
- Wat willen zij aan hen meegeven, als zij zelf een influencer zijn?

Ter overweging:

- Benoemen van de onhaalbaarheid van sommige voorbeelden, ook dankzij Photoshop.
- Benoem dat sommige influencers ook geld verdienen, bijvoorbeeld door hun volgers te overtuigen om bepaalde producten te kopen.

Safety Mapping: breng je veiligheidsgedrag in kaart

Type: Reflectie

Doel: Het verschil in veiligheidsbeleving en angst tussen de deelnemers herkennen. Ontdekken van hiaten in de informatie over geweld.

Indeling: Ruimte met stoelen

Deelnemers: Max ca 25

Tijd: 20 - 30 minuten

Nodig: Flipover en markeerstiften

Vorbereiding: Laat de groep in een cirkel rond de flip-over zitten.

Instructies:

- Laat de groep zich in kleinere groepen of paren verdelen.
- Vraag de deelnemers ideeën uit te wisselen over het onderwerp 'veilig blijven'. Wat doen zij om geweld in de openbare ruimte te ontlopen? Welke bedreigingen komen ze tegen?
- Maak in de kleinere groepen een lijst van deze acties en bedreigingen.
- Trek hiervoor 5-10 minuten uit.
- Als de tijd voorbij is, kom je opnieuw samen om te debriefen.

Nabespreken:

- Wat was je indruk van deze oefening?
- Wat heb je geleerd?
- Waren er verschillen in acties en bedreigingen? Waren er overeenkomsten?
- Welke gevaren ontbreken misschien op de lijst en kwamen niet voor in de discussie? Hoe komt dat?

Waarom grijp je niet in?

Type: Reflectie

Doel: Bewustwording.

Indeling: Lege ruimte

Deelnemers: Max ca 25

Tijd: 10 minuten

Nodig: -

Vorbereiding: -

Deze oefening is bedoeld om deelnemers na te laten denken over de vraag: waarom help ik niet als ik straatintimidatie zie gebeuren? Deelnemers zitten in een gemakkelijke opstelling.

Instructies:

- Deelnemers zitten in een gemakkelijke opstelling.
- Vraag aan de deelnemers: wat zou jou tegenhouden om in te grijpen? Laat een aantal deelnemers aan het woord en bevestig dat de redenen die zij geven heel logische redenen zijn om niet in te grijpen.
- Leg uit wat het 'omstandereffect' is: het principe dat hoe groter een groep mensen is die iets ziet gebeuren, hoe kleiner de kans wordt dat iemand ingrijpt. Dat komt omdat we allemaal van elkaar denken dat we de situatie beter kunnen voorspellen dan wij zelf. Stel je voor: je weet niet zeker of de mensen in een situatie elkaar kennen, en daarom twijfel je of je moet ingrijpen. Als veel andere mensen de situatie ook zien en niet ingrijpen, kan je daaruit de conclusie trekken dat zij allemaal beter dan jij hebben gezien dat er niets aan de hand is. Als jij dan toch in zou grijpen, voelt dat als 'tegen de groep ingaan' en dat is heel moeilijk voor mensen. We vallen namelijk niet graag buiten de groep. Het is dan dus makkelijker om niets te doen. Maar het gevaarlijke hieraan is dat dit bij iedereen gebeurt. Uiteindelijk kan dat ervoor zorgen dat niemand ingrijpt, terwijl veel mensen wel hadden willen ingrijpen.
- Welke reden je ook hebt om niet in te grijpen, het is belangrijk om je ervan bewust te zijn. Denk na over een alternatieve manier om iemand te helpen. De 5D's bieden verschillende opties. Slechts één van de vijf interventies is direct. De overige vier zijn indirect en niet confronterend.

Oefen met de 5 D's

Type: Reflectie

Doel: Bewustwording en oefening.

Indeling: Ruimte met stoelen

Deelnemers: Max ca 25

Tijd: 20 - 30 minuten

Nodig: -

Vorbereiding: -

Deze oefening is bedoeld om deelnemers kennis te laten maken met de 5 D's van omstanderinterventie. Dat zijn 5 verschillende manieren om in te grijpen als je straatintimidatie ziet gebeuren. De manieren beginnen in het Engels met een D, maar je kunt ze ook in het Nederlands gebruiken als dat makkelijker is.

Note: je eigen veiligheid komt altijd eerst.

- **Distract of afleiding** - hierbij verzijn je eigenlijk een smoesje om een situatie op te breken. Je kunt bijvoorbeeld doen alsof je iemand kent, of iets laten vallen waardoor je letterlijk tussenbeide moet komen. Het hoeft dan niet op te vallen dat je ingrijpt.
- **Delegate of hulp halen** - je hoeft het niet alleen te doen! Vraag een andere omstander om hulp of haal iemand met gezag erbij, bijvoorbeeld een bewaker of een conducteur.
- **Document** - we weten dat mensen sneller een melding of zelfs aangifte doen van een gebeurtenis als ze iets hebben dat hun verhaal bewijst. Dat kan een foto of video zijn, maar ook een notitie van de situatie kan helpen. Dus als je iets ziet gebeuren kan het handig zijn om op te schrijven hoe laat het precies is, hoe degene die lastig valt eruit ziet, of bijvoorbeeld een kentekennummer. Vraag of de persoon die werd lastiggevallend dit wilt hebben en verwijder het dan voor jezelf ook.
- **Delay of vertraging** - soms gaat een gebeurtenis te snel om in te grijpen, of je bent verstijfd en reageert niet gelijk. Dan kun je alsnog iets doen. Door achteraf op iemand af te stappen en te vragen of alles oké is met ze en of je misschien nog wat kunt doen, geef je iemand de boodschap: dit was niet jouw schuld. Iemand kan zich hierdoor minder alleen en gesteund voelen.
- **Direct of actie** - eigenlijk de vorm waar iedereen aan denkt bij ingrijpen. Je zegt er direct wat van: stop hiermee. Hierbij is het belangrijk dat je extra op je eigen veiligheid let en dat je verdere problemen probeert te vermijden. Ga niet in discussie.

Na de uitleg gaan jullie oefenen met scenario's:

Scenario 1:

Je zit in een drukke trein.

Een man is tegenover een vrouw gaan zitten en stelt haar allerlei vragen.

Waar gaat ze heen? Hoe komt ze aan die mooie jurk?

De vrouw reageert kortaf en weigert haar nummer te geven. Hij blijft om haar telefoonnummer vragen. De vrouw kijkt ongemakkelijk om zich heen en probeert oogcontact te maken met andere passagiers.

Wat zou je doen als je getuige bent van deze situatie?

Welke D zou voor jou werken: Distract, Delay, Delegate, Document, Direct?

Scenario 2:

Je zit in een café met een groepje vrienden...

Je ziet dat een vrouw alleen aan de bar is, en wordt aangesproken door een man.

De vrouw reageert weinig maar de man blijft tegen haar praten.

Hij raakt haar aan en je hoort dat hij opmerkingen maakt over hoe ze eruitziet.

De vrouw kijkt ongemakkelijk en houdt afstand van de man, maar hij blijft tegen haar aan praten.

Wat zou je doen als je getuige bent van deze situatie?

Welke D zou voor jou werken: Distract, Delay, Delegate, Document, Direct?

Belangrijk om te benoemen:

- Er is niet 1 goed antwoord. Iedereen kan een andere voorkeur hebben en dat is prima.
- Eigen veiligheid komt eerst

Bijlage: Achtergrond- informatie en naslagwerk

Hier vind je de uitgebreide achtergrondinformatie zoals beschreven in hoofdstuk 2.5. Ook kun je hier terecht voor verdere informatie, links en verwijzingen over onderwerpendie te maken hebben met straatintimidatie.

De 5D's van omstanderinterventie

Distract of afleiding: Door een afleiding te creëren gaat het vooral om het opbreken van de situatie op het moment zelf, vaak door middel van een excuus of smoesje. Op straat of in de kroeg kun je doen alsof je iemand kent.

Delegate of hulp halen: Ingrijpen hoeft je niet altijd alleen te doen. Er kunnen allerlei redenen zijn waarom je niet durft in te grijpen en een andere omstander kan daarbij helpen. Denk bijvoorbeeld aan een andere treinreiziger. In sommige situaties kan het helpen een persoon met autoriteit te vragen te helpen, zoals een conducteur, beveiliging of in ernstige gevallen de politie.

Document: Soms kan het helpen om iets vast te leggen. Daarmee wordt niet de Instagram Live bedoeld, maar het creëren van eventueel bewijsmateriaal. Dat hoeft niet per se een foto of video te zijn, maar ook het opschrijven van uiterlijke kenmerken, datum en tijdstip, een kenteken of andere informatie die handig kan zijn. Je moet dan wel de informatie daarna aan het slachtoffer aanbieden, en het zelf ook weer verwijderen.

Delay of vertraging: grensoverschrijdend gedrag kan zo snel en subtiel gaan, dat je als omstander niet direct doorhebt wat er gebeurt. Dan kun je alsnog later checken bij een slachtoffer of ze oké zijn en of ze iets nodig hebben. Dit helpt bij de traumaverwerking. Mensen die grensoverschrijdend gedrag meemaken, geven soms zichzelf de schuld daarvan. Door aan te geven dat wat eerder gebeurde niet oké is, geeft de omstander een andere boodschap mee: dit was niet jouw schuld. Ook wanneer je twijfelt of iemand de situatie wel of niet als grensoverschrijdend heeft ervaren, kan het nooit kwaad om even te checken of het goed gaat met iemand.

Direct of actie: ergens direct wat van zeggen. Hierbij is het belangrijk kort en bondig te zijn en te proberen te voorkomen dat de situatie verder uit de hand loopt.

Gendernormen

Gendernormen zijn de normen die bepalen welk gedrag van mensen wordt verwacht op basis van hun gender. Het zijn dus ideeën die je hebt over mensen omdat zij man of vrouw zijn. Een voorbeeld hiervan is dat van meiden wordt verwacht dat ze met poppen spelen en jongens met auto's.

Deze normen zitten zo diep geworteld in onze maatschappij dat we ze vaak niet eens herkennen, maar ze beïnvloeden ons allemaal. Meiden krijgen andere boodschappen mee dan jongens van hun ouders, op school, op sociale media en op televisie. We horen vaak dat ouders hun dochter meegeven dat ze 's nachts niet alleen over straat mag, zich niet te bloot moet kleden en moet uitkijken voor jongens of mannen die gevaarlijk kunnen zijn. Aan de jongens wordt verteld dat ze voor zichzelf moeten kunnen opkomen. Jongens en meiden onderling beïnvloeden elkaar verder. Zo heerst er onder jongens vaak een cultuur van stoer doen, waarin jongens moeten bewijzen dat ze geen mietje zijn door meiden na te roepen, ook als ze zich daar eigenlijk niet prettig bij voelen.

Opvoeden?

Wat herken jij hiervan? Ga je bewust of onbewust om met jongens en meiden? Klik op onderstaande afbeelding en bekijk het filmpje.

BBC Stories

Girl toys vs boy toys: The experiment

Deze normen beginnen zich al te vormen voordat iemand geboren is, wanneer er gevraagd wordt of het kind dat eraan komt een jongetje of een meisje wordt. Jongens krijgen blauwe kleren met teksten als 'stoere kerel', terwijl meisjes roze jurkjes krijgen en teksten als 'een mooie prinses'. Zo krijgen jongens de boodschap mee dat ze stoer (moeten) zijn en meiden dat ze vooral mooi (moeten) zijn. Kinderen die hiervan afwijken, worden daarop gecorrigeerd. De meeste ouders zullen zeggen dat het voor hen niet uitmaakt, maar dat ze bang zijn dat hun kind gepest wordt. Onbewust is dan de boodschap: doe alleen wat als 'mannelijk' wordt gezien, anders hoor je er niet bij.

Biologie?

Mannen komen toch van Mars? En vrouwen van Venus? Het is toch biologisch? De natuur heeft ons toch zo verschillend gemaakt?

Klik op onderstaande afbeelding, bekijk het filmpje en ga met een groep daarover in gesprek. Wat als het niet alleen maar biologie is? Waar leren we dat? Van wie? Waarom?

Man Made

Testosterontest

Vooroordelen

Deze gendernormen gaan vaak hand in hand met bepaalde vooroordelen. Dat zijn negatieve aspecten die worden gelinkt aan bepaalde groepen. Zo heerst er een stigma op vrouwen die met ontblote huid over straat gaan, zij worden soms gezien als 'hoer'. Voor jongens rust er juist een stigma op kwetsbaarheid. Een jongen die huilt, zich kwetsbaar opstelt of emoties laat zien die typisch als 'vrouwelijk' worden gezien, wordt gezien als een mietje of geen echte man. Hij moet zich "vermannen".

Vooroordelen?

Ben jij je er bewust van welke (voor)oordelen jij zo hebt geleerd?

Wat is jouw eerste reactie of gedachte? Wat voor invloed heeft dat op jouw handelen? Welke vragen stel jij daardoor?

Eerste reactie?

Stel jezelf eens de vraag: Hoe reageer jij als een jongen huilt? Als een meisje vertelt dat iemand haar nariet op straat, wat is dan het eerste wat je zegt/vraagt? En wat als een jongen jou dat vertelt?

Groepsdruk

Iedereen ervaart groepsdruk, vanuit de verschillende groepen waartoe je behoort. Dat kunnen vrienden zijn, maar ook familieleden, klasgenoten, collega's en zelfs vreemden op straat. In de psychologie wordt groepsdruk verklaard door de behoefte van mensen om ergens bij te horen. Uit angst om buiten een groep te vallen of om voor gek te staan, doen we vaak wat anderen ook doen. Soms zelfs onbewust. Een voorbeeld hiervan is het omstandereffect. Dat houdt in dat hoe groter een groep mensen is die iets ziet gebeuren (bijvoorbeeld iemand die wordt lastiggevallen op straat), hoe kleiner de kans dat iemand er iets van zegt. Dat komt omdat iedereen denkt dat een ander er wel iets van zal zeggen. Maar op dat moment denkt iedereen dat dus! Vaak wil iedereen op dat moment wel iets doen, maar durft niemand de eerste te zijn.

Er zijn drie soorten groepsdruk:

- **Onbewuste afstemming** - dit is onze behoefte om bij een groep te horen. Soms betekent het dat we onze eigen normen en waarden afstemmen op een bepaalde groep. Dit kan er, zeker voor pubers die zich nog volop aan het ontwikkelen zijn, toe leiden dat ze in de ene groep gedrag vertonen dat ze bij een andere groep niet zouden doen. Bijvoorbeeld op straat heel anders dan thuis.
- **Impliciete groepsdruk** - dit zijn de niet uitgesproken regels in een groep. Niemand heeft ooit gezegd dat iets op een bepaalde manier moet, maar omdat iedereen het doet, is het de norm geworden.
- **Expliciete groepsdruk** - hierbij wordt wel echt benoemd wat de regels zijn waar iedereen zich aan moet houden. Als je je daar niet aan houdt, kun je uit de groep gestuurd worden of als minder worden gezien.

Spijt?

Heb jij wel eens iets gedaan waarvan je achteraf spijt had, omdat je het idee had dat dit moest van de groep?

Seksisme en de piramide van geweld

Seksisme is discriminatie of vooroordelen op basis van sekse, met name tegenover vrouwen. Eerdergenoemde gendernormen en groepsdruk bepalen wat we van elkaar verwachten en hoe we met elkaar omgaan. Soms wordt het gedrag dat hieruit voortkomt gezien als onschuldig, bijvoorbeeld grapjes over vrouwen of dat er anders wordt gepraat over vrouwen die veel sekspartners hebben dan over mannen. Als we iemand aanspreken op deze voorbeelden, doen zij het vaak af als een onschuldig grapje of goedbedoelde hulp of advies.

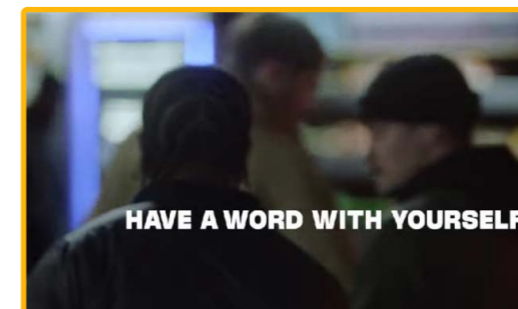
Maar als je goed kijkt, zijn die voorbeelden minder onschuldig dan ze lijken. Ze zijn namelijk gebaseerd op het idee dat vrouwen minder zijn dan mannen en dat dat natuurlijk en logisch is.

De piramide van geweld laat zien dat seksueel geweld en grensoverschrijdend gedrag niet uit het niets komen: de gendernormen en groepsdruk waar we het eerder over hadden, scheppen de context die geweld goedpraat. Van seksistische grapjes of nafluiten op straat, tot aan stalking, aanranding en zelfs moord.

Zeg jij iets?

In Londen is een campagne gevoerd om juist jongens en mannen op te roepen om als omstander in te grijpen. Door met zichzelf en met hun vrienden in gesprek te gaan? Klik op onderstaande afbeelding en bekijk het filmpje.

Mayor of London

Have A Word

Rolmodel?

Niet alleen mannen kunnen een rolmodel zijn, ook bedrijven kunnen dat stimuleren. Zo lanceerde Gillette een campagne over 'The Best A Man Can Be'. Klik op onderstaande afbeelding en bekijk het filmpje.

Gillette

The Best A Man Can Be

Victim blaming

Victim blaming wil zeggen dat slachtoffers de schuld krijgen van iets dat ze hebben meegemaakt, zoals straatintimidatie. Bijvoorbeeld als aan een meisje dat nageroepen werd vragen waarom ze op die plek liep, of door te vragen wat voor kleren ze aan had. Zulke reacties lijken misschien onschuldig en zijn niet altijd kwaad bedoeld, maar voor het slachtoffer is het erg vervelend. Veel mensen die met straatintimidatie te maken krijgen, hebben meer last van de vervelende opmerkingen die ze daarover achteraf krijgen dan van de gebeurtenis zelf. Bovendien weten we dat victim blaming ervoor kan zorgen dat slachtoffers geen hulp zoeken of geen melding doen. Uit angst de schuld te krijgen van wat er gebeurd is, komen slachtoffers minder snel naar voren met hun verhaal.

Hoe reageer jij?

Het is belangrijk om bij jezelf te herkennen of je aan victim-blaming doet en je op een andere manier te leren uiten. In plaats van 'waarom liep je daar dan ook hand in hand met je partner (van hetzelfde geslacht)?', kun je zeggen: 'dit had je nooit mogen overkomen.' In plaats van: 'heb je iets gedaan om het uit te lokken?', probeer eens: 'die persoon had dat nooit bij jou mogen doen'. Op die manier dragen we met zijn allen bij aan de vermindering van trauma rondom seksuele intimidatie en seksueel geweld én vergroten we de kans dat slachtoffers hulp zoeken of een melding maken.

Overige bronnen / verdieping

Meldpunt Gemeente Utrecht

Gemeente Utrecht heeft een meldpunt waar zowel slachtoffer als omstander elke vorm van straatintimidatie in Utrecht (ook anoniem) kan melden (via www.utrecht.nl/straatintimidatie).

Straatintimidatie Utrecht

- [Aanpak Straatintimidatie Utrecht](#)
- [Onderzoek Straatintimidatie Utrecht](#)

Meldpunt COC MNL en Art. 1 MN

Met het meldplatform #WeblijvenOnszelf bieden COC MNL en Art.1 MN een veilige plek voor de LHBTIQ+-gemeenschap om discriminatie-incidenten zoals uitgescholden worden, bedreiging en geweld, te melden.

NAP

Nationaal Actieprogramma Aanpak seksueel grensoverschrijdend gedrag en seksueel geweld: [Elkaars wensen en grenzen herkennen, erkennen en respecteren](#).

Gespreksetiquette

Wat doe je als iemand met jou over hun ervaring als slachtoffer in gesprek willen:

- [10 Tips van de #METOO gespreksetiquette](#)

Fairspace

- www.fairspace.co

Emancipator

- www.emancipator.nl
- [Inspiratiegids voor professionals in en om het onderwijs](#)
- [Artikel in de Volkskrant](#)
- [Filmpje over de ontwikkeling van IMAGINE](#)
- [De IMAGINE Toolkit](#)

Colofon / Dankwoord

Deze toolkit is gemaakt in opdracht van de Gemeente Utrecht en in afstemming met het Platform Straatintimidatie. Onze dank gaat uit naar de verschillende partners van dit platform die met ons aan de ontwikkeling van het document hebben gewerkt. En onze dank gaat uit naar iedereen die in Utrecht met de werkvormen uit dit pakket in gesprek gaat met anderen en zo bij draagt aan een veiligere stad, voor alle Utrechters overall.

Tekstaanpassing:

Sarah Achahbar

Lay-out en vormgeving:

Future Nomads

Deze toolkit is in 2023 gemaakt door:

Fairspace & Emancipator

In opdracht van:

Gemeente Utrecht

